

Розділ VI

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

УДК 811.161.2

У.М. ШТАНДЕНКО

Писемна пам'ятка староукраїнського періоду

Здійснено аналіз рукописної пам'ятки ділового письменства другої половини XVII – початку XVIII ст. «Актів Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.». Розглянуто палеографічний опис пам'ятки, особливості структури актових документів, описано специфіку староукраїнського тексту та вказано на актуальність дослідження живомовних елементів у ній.

Ключові слова: пам'ятка староукраїнської мови, актові документи.

Необхідною складовою в дослідженні історії України та дослідженні історії розвитку української мови є рукописні пам'ятки. Про актуальність і важливість історичних рукописних документів другої половини XVII – початку XVIII ст., зокрема канцелярій з Лівобережної України, відзначалося неодноразово. Однією з таких важливих пам'яток є досліджуваний рукопис «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.». Зібрані у книзі тексти мають велике значення для вивчення історії українського народу та його мови. Про це неодноразово говорили дослідники та видавці пам'яток староукраїнської мови, зокрема О.Левицький і В.Модзалевський [2]. Окрім того, «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» останнім часом дедалі частіше привертають увагу не тільки мовознавців, але й істориків, етнографів і літературознавців.

Досліджувана рукописна пам'ятка тривалий час була надбанням фонду І. Лазаревського, на сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – Ш. Ф І 55 256 (Лаз. 39₁). Першочергово ушитку Акти були розташовані з урахуванням послідовності збереження часу й місця написання матеріалів, однак варто зазначи-

ти, що в переплетеному варіанті часову послідовність не завжди збережено. Можна припустити, що пізніше документи були класифіковані не в хронологічній послідовності, а властиво за майновою приналежністю окремим особам.

У другій половині XVII ст., згідно з адміністративним поділом м. Полтава належало до магістратських міст, що користувалося правом на самоуправління. Для вирішення певних справ не лише Полтави, але й навколишніх сіл, у ратуші засідали полковник, отаман городовий, війт, бурмистри й інші знані персони. Діловодством ратуші видав міський писар, який власноручно записував актові справи, що розбиралися міським судом.

Запропонована рукописна пам'ятка фіксує акти від 20 листопада 1668 р. до 2 жовтня 1740 р. У ній налічується 470 актових документів. Однак, слід мати на увазі, що у зшитку акти не мають власної нумерації. Часова відстань між актовими документами – 72 роки, це майже період життя одного покоління. За цим проміжком часу можна простежити не тільки історично-побутові зміни населення краю, а також історію розвитку різних рівнів мови.

Судові справи, що містяться в Актових книгах Полтавського полкового суду, охоплюють та розкривають перед нами життя Полтави та навколишніх сіл. У книзі зібрано копії протоколів засідань Полтавського суду. За змістом, як правило, переважають справи про продаж земель (грунту), сіножатей або млинів, а також документи про сварки, бійки, вбивства тощо. Крім того, тут розміщено копії заповітів, духовниць, скарг про завдані збитки в господарстві, квити (тобто розписки про позики); тут-таки містяться гетьманські універсали, укази, листи тощо.

Номери сторінок у рукописній пам'ятці проставлялися у правому верхньому куті на лицьових аркушах і у лівому верхньому куті – на зворотних. У правому верхньому куті, крім цифрової (як нам видається, пізнішої нумерації), наявна також літерна. Варто зазначити, що сторінки були пронумеровані світло-коричневим чорнилом ще до початку запису, оскільки рукописні записи півколом обходять цифри. Наприкінці книги на чистому аркуші знаходимо запис: «В сей книге писани(х) листовъ триста семьдесятъ и семь»). Хоча насправді їх значно менше, адже окремі аркуші було вирвано, інші залишилися чистими. До того ж, простим олівцем, мабуть комісією з упорядкування актових книг, теж проставлено нумерацію сторінок, яка не збігається з оригінальною.

Якість паперу скрізь однакова, але на дотик кілька сторінок є значно тоншими. Як правило, папір цупкий, жовтуватого кольору. З огляду на вік книги, краї аркушів значно темніші – майже коричневі. Усі аркуші паперу мають повздовжні вертикальні лінії, що проглядаються лише на світло. На деяких аркушах такі вертикальні лінії разом із горизонтальними утворюють сітку з рівносторонніх квадратів.

Майже на кожному третьому аркуші виявлено водяні знаки розміром 6×10 см, подекуди ці знаки можуть бути перевернутими. В досліджуваній книзі зафіксовано 2 види водяних знаків: а) зображення у вигляді корони, чи швидше родового герба; б) у вигляді двох осіб знатного роду, чоловіка і жінки у повний зріст, що розмовляють між собою.

Сторінки книги зшиті грубою сірою ниткою. У правому нижньому куті від частого користування текст затертий пальцями. Не обійшлося і без чорнильних плям; на окремих сторінках – краплі від воску, тому можемо здогадатися, що текст писався при свічках. Окремі аркуші книги, при пізнішій реставрації, обрізано по краях.

Кожен попередній запис відділений від наступного горизонтальною прямою лінією, навіть тоді, коли акт починається з нового аркуша. Подекуди відділеними є і заголовки документів. Початкова літера, як правило, більша за наступні. Кінець запису, де вказано писаря, теж подекуди виділявся більшими літерами. Помічено також, що якщо залишалось вільне місце, то писар міг дозволити собі намалювати немалий за розмірами закарлючкуватий знак – щось на зразок сучасного підпису.

Обкладинка книги першочергово була шкіряна, темно-зеленого кольору. Пізніше «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» оправили чорною тканиною, добавили тонкий білий папір спереду та наприкінці книги. Загальний вигляд книги дуже потріпаний, обкладинка уже майже відірвалася.

Текст написано кількома видами чорнил. Колір чорнила може коливатися від світло-коричневого і темно-коричневого до майже чорного, особливо в прикінцевих документах книги. Подекуди з лівого боку на полях виявлено закарлочки – вірогідно писар розписував перо.

У структурі кожного акта виділяють три частини: 1) початковий протокол документа, 2) основна частина, 3) закінчення – кінцевий протокол документа. До початкового протоколу документа входить насамперед дата: рік, місяць, число [3]. Наприклад: «Року Бжѣя ꙗхпѣ [1685] м(с)ця авгу(с)та є [5] дня (153 зв.) або Дѣялося в(ъ) По(л)тавѣ року ꙗхпи [1688] м(с)ця вкто(в). д. [4] дня (206)» тощо.

Особливість тексту актового документа виявляється в тому, що його зміст передається набором формул, тобто синтаксичних моделей, де опорними ланками виступають юридичні терміни та канцеляризми. Проте судовий процес передбачає вислуховування свідків, а писар, котрий веде протокол, записує показання свідків фактично дослівно. Отже, в актових документах відбито народнорозмовну мову населення краю. Тому для лінгвістів ці тексти цінні тим, що, в них окрім юридичної термінології, яка відображає витоки сучасно-

го ділового стилю, засвідчено також повніше, ніж у будь-яких інших писемних пам'ятках живомовну стихію того часу.

Для наочності та для кращого розуміння рукописного скоропису другої половини XVII – початку XVIII ст. подаємо фотокопію оригінального тексту та його метаграфований відповідник.

Запись пѣна Леонѣтого¹ Че(р)няко(в) на ба(й)ра(к) Я(х)но(в)ски(й),
данъни(й) сму до рукъ ѿ (т) Тимофея Яхне(н)ка,
котори(й) такъ ся в собѣ мѣсть.

Я, Тимофе(й) Яхне(н)ко, жите(л) кгавро(н)ски(й), будучи ѿ(т) Г(с)да Б҃га хоборою навѣжжони(й), а выдѣчи себе ю(ж) ближшого ку сме(р)ти, распоряжаю в(ъ) то(м) мою набитую ведлу(г) звыкъло(с)ти хр(с)тия(н)ско(й) худобу, а меновите подлу(г) кута по(д) ба(й)рако(м) що (м) прода(л) пѣну Леонѣтѣеви Че(р)някови, взя(в)ши ѿ(т) Плахотѣно(г)[о] Попенька к Дика(н)цѣ ба(й)ракъ и сѣножа(т) при люде(х) зацни(х) и вѣри го(д)нихъ, меновите при Івану Лысому, Ярошу и при па(н)ку великому, що и на пи(с)му моємъ стве(р)жаю, абы в то(м) куплено(м) и даровано(м) кгрунѣту ѿ(т) мене жа(д)ни(х) ути(с)ко(в) и дол(ж)ливо(с)те(й) жадни(х) не важн(л)ся чинити вы(ш) написа(н)ному пѣну Левнѣтию Че(р)няку такъ жона моя и дѣти и с покровни(х) мои(х) близки(х) и да(л)ни(х).

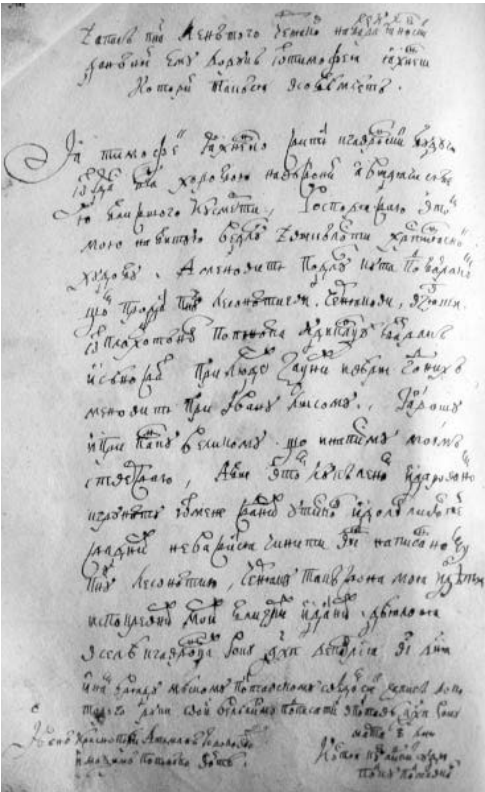
Дѣялося в селѣ Кгавро(н)ца(х) року ҃мѣхп [1680] дека(в)рѣя, вѣ [12] дѣня.

И на(м), вряду мѣскому по(л)тавскому, свѣдо(м) се(й) запись, до которо(г)о руки свой велѣли(с)мо по(д)писати в По(л)тавѣ ҃хп року ма(р)та 1 дѣня Івань Красноперичъ, атаманъ городовы(й), Ко(с)ты Ку(б)ли(ц)ки(й), судя по(л)ку По(л)тавско(г)[о], и Маѣмъ Попенько, во(й)гъ.

Варто зазначити, що народнорозмовну лексику засвідчено в усіх частинах документа. Для прикладу, початкова частина багата на ономастичний матеріал, маємо велику кількість особових назв і соціальну характеристику осіб, а також багату антропонімію, топонімію та гідронімію. В основній частині, де викладається суть справи, найбільше виявляється народнорозмовна практика населення краю, тому тут знаходимо багатий лексичний, фонетичний, морфологічний і фразеологічний матеріал.

Тексти документів, наведених у «Актах Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» відповідають стандартам тогочасного діловодства: це і постійна наявність формул початку та закінчення акта, структура викладу змісту позовів і свідчень. Усе це свідчить про збережені традиції української актової мови та наявність кваліфікованих писарів. Хоча, варто зауважити, що рівень їхньої писемно-книжної підготовки був не завжди однаковий. Зазвичай писарі, зберігаючи традицію оформлення документів та використовуючи вирази й термінологію, характерні для канцелярського стилю й тодішнього діловодства, у текстах Актів масово фіксували також уснорозмовні елементи, які використо-

¹ У рукописі помилково пропущено літеру ѿ.

ували позивачі у своєму мовленні. Тому в досліджуваній нами пам'ятці, саме через розповіді свідків про певні події до нашого часу дійшли численні фрагменти розмовного характеру, що мають неабияку цінність для дослідження.

Вважаємо, що подальший опис і дослідження пам'ятки «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» прислужиться вивченню української мови, історії та культури України другої половини XVII – початку XVIII ст., оскільки зібрані тексти мають важливе значення для дослідження автентичних матеріалів з історії України зазначеного періоду.

Джерела та література

1. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Выпуск III-й. Справы вечистые 1672–1680 годов / Редакция и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. – 124 с.
2. Ченіца І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3–11.

Штанденко У.М. Письменный памятник староукраинского периода. Осуществлен анализ рукописного памятника делового текста второй пол. XVII – нач. XVIII в. «Акты Полтавского полкового суда 1668–1740 гг.». Рассмотрено палеографическое описание памятника, особенности структуры официальных документов, описано староукраинский текст и указано на актуальность исследования живых элементов в нем.

Ключевые слова: памятник староукраинского языка, актовые документы.

Shtandenko U.M. Written monument Old Ukrainian period. The analysis of manuscript memorials business writing the second half 16th – the beginning 18th century «Acts (protocols) Poltava regimental court 1668–1740 pf». The features of the structure of public documents, the text describes the specifics of Old Ukrainian monuments and listed on the relevance of research dialect elements in it.

Key words: sights of Old Ukrainian language, legal documents.

Подано до друку: 24.09.2012 р.